

385

उच्चतरमाध्यमिककक्षायाः

नाट्यकला

विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्

राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्

(भारतसर्वकारस्य शिक्षामंत्रालयस्य अन्तर्गतं स्वायत्तसंस्था)

ए-24-25, संस्थागतक्षेत्रम्, विभागः - 62

नोएडा - 201 309 (उत्तरप्रदेशः)

जालपुटकूटम् : www.nios.ac.in निर्मूल्यः दूरभाषः- 18001809393

आईएसओ 9001: 2008 प्रमाणितम्

प्रथमसंस्करणम् 2023 First Edition 2023 (Copies)

ISBN (Book 1)

ISBN (Book 2)

सचिव राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्, ए-24-25, संस्थागतक्षेत्रम्, विभाग:- 62 नोएडा - 201309
(उत्तरप्रदेश) द्वारा प्रकाशितः। ..... द्वारा मुद्रितः।

मंत्रणामंडलम्

आचार्या सरोजशर्मा

अध्यक्षः

राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्
नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

डॉ. राजीवकुमारसिंहः

निदेशकः (शैक्षिकः)

राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्
नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

डॉ. तरुणः

उपनिदेशकः (शैक्षिकः)

राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्
नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

पाठ्यचर्या निर्मित समितिः

आचार्यः गिरीश्वरमिश्रः

पूर्व-उप-कुलपतिः

महात्मा-गांधी-अंतर्राष्ट्रीय-हिन्दी-विश्वविद्यालयः, वर्धा
महाराष्ट्रम्-442 005

आचार्यः रामनाथः झा

आचार्यः, संस्कृत-भारतीय-अध्ययनस्य विद्यालयः

जे.एन.यू. नव देहली

आचार्यः बलरामशुक्लः

आचार्यः, संस्कृत-विभागः,

दिल्ली-विश्वविद्यालयम्, नवदेहली

डॉ. अमिताभश्रीवास्तवः

नाट्यकला-विशेषज्ञः, राष्ट्रीय-नाट्य-विद्यालयम्, नवदेहली

डॉ. रामनारायणः मीणा

उपनिदेशकः (शैक्षिकः) तथा समन्वयकः भारतीय-ज्ञान
-परंपरा-विषयान्, राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्
नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

श्रीमान् अर्जुनदेवचारणः

उपाध्यक्षः, राष्ट्रीय-नाट्य-विद्यालयम्, नवदेहली

तथा संस्थापकः रम्मतनाट्यसमूहः

जोधपुरम् (राजस्थानम्)

आचार्यः रजनीशमिश्रः

आचार्यः, संस्कृत-भारतीय-अध्ययनस्य विद्यालयः

जे.एन.यू. नव देहली

आचार्यः पवनकुमारः शर्मा

आचार्यः, चौधरी-चरण-सिंह-विश्वविद्यालयम्,

मेरठ, उत्तरप्रदेशः

डॉ. प्रवीणतिवारी

सह-आचार्यः, महात्मा-ज्योतिबा-फुले-रोहिलखण्ड
विश्वविद्यालयम्, बरेली, उत्तरप्रदेशः

श्रीमान् आसिफ-अली-हैदर-खानः

नाट्यकला-विशेषज्ञः, राष्ट्रीय-नाट्य-विद्यालयम्,
नवदेहली

पाठ लेखकाः

आचार्या मीराद्विवेदी

आचार्याः, संस्कृत-विभागः

दिल्ली-विश्वविद्यालयम्,

नवदेहली

डॉ. दानिश-इकबालः

सहायक-आचार्यः (थियेटर), एजेकेएमसीआरसी

जामिया-मिलिया-इस्लामिया-केन्द्रीय-विश्वविद्यालय,

नवदेहली

डॉ. रामनारायणः मीणा

उपनिदेशकः (शैक्षिकः) तथा समन्वयकः भारतीय-ज्ञान

-परंपरा-विषयान्, राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्

नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

डॉ. योगेशशर्मा

सह-आचार्यः,

कला-कोश-विभागः,

इन्दिरा-गांधी-राष्ट्रीय-कला-केन्द्रम्, नवदेहली

डॉ. मुकेशकुमारः मिश्रः

सहायक-आचार्यः, देशबंधु-कॉलेज,

दिल्ली-विश्वविद्यालय- नवदेहली

डॉ. त्रिलोकचंदः अवस्थी

सहायक-आचार्य, संस्कृत-

दर्शनम् तथा वैदिक-विभाग-बनस्थली-विद्यापीठम्-राजस्थानम्

प्रियंका रस्तोगी

अनुसंधात्री, संस्कृत-

दर्शनम् तथा वैदिक-विभाग-बनस्थली-विद्यापीठम्-राजस्थानम्

सम्पादक मण्डल

आचार्य: रामनाथः झा

आचार्यः, संस्कृत-भारतीय-अध्ययनस्य विद्यालयः
जे.एन.यू. नव देहली

डॉ. रामनारायणः मीणा

सहायक-निदेशकः (शैक्षिकः) तथा समन्वयकः भारतीय-ज्ञान
-परंपरा-विषयान्, राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्,
नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

आचार्यः रजनीशमिश्रः

आचार्यः, संस्कृत-भारतीय-अध्ययनस्य विद्यालयः
जे.एन.यू. नव देहली

डॉ. रामचंद्रः

सहायक-आचार्यः,
श्यामा-प्रसाद-मुखर्जी-कॉलेज-ऑफ-वीमेन
दिल्ली-विश्वविद्यालय- नव देहली

अनुवादकाः

डॉ. रामनारायणः मीणा

सहायकनिदेशकः (शैक्षिकः)
तथा समन्वयकः भारतीय-ज्ञान -परंपरा-विषयान्,
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्, नोएडा,
(उत्तरप्रदेशः)-201309

सुश्री सुमनशर्मा

अनुसंधात्री,
जगद्गुरु-रामचन्द्राचार्य-राजस्थान-संस्कृत-विश्वविद्यालयम्,
जयपुरम्

पाठसंशोधकाः

डॉ. रामनारायणः मीणा

सहायक-निदेशकः (शैक्षिकः) तथा
समन्वयकः भारतीय-ज्ञान -परंपरा-
विषयान्,
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-
शिक्षा-संस्थानम्, नोएडा,
(उत्तरप्रदेशः)-201309

डॉ. आनंदकुमारः

शैक्षिक-अधिकारी (संस्कृतम्)
शैक्षिकविभागः,
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-
शिक्षा-संस्थानम्, नोएडा,
(उत्तरप्रदेशः)-201309

श्रीमान् अंकितभट्टः

शैक्षिक-अधिकारी (योगः)
शैक्षिकविभागः,
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-
शिक्षा-संस्थानम्, नोएडा,
(उत्तरप्रदेशः)-201309

पाठ्यक्रम समन्वयक

डॉ. रामनारायणः मीणा

सहायकनिदेशकः (शैक्षिकः) तथा समन्वयकः भारतीय-ज्ञान -परंपरा-विषयान्,
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम्, नोएडा, (उत्तरप्रदेशः)-201309

रेखाचित्रांकनम्, सङ्गणककार्यम् तथा मुखपृष्ठचित्रणम्

मल्टी ग्राफिक्स

करोलबागः, नवदेहली

द्वित्राःशब्दाः

प्रिय शिक्षार्थीन्,

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

परम्परां आधारं गृहीत्वा अस्माकं अध्ययनं समस्यारहितं भवेत् इति प्रार्थना अस्ति। अविद्यानाशक उज्ज्वलः भव। शिक्षा सर्वक्लेशान् विमोचयति इति भवेत्।

‘भारतीयज्ञानपरम्परा’ धारा अन्तर्गतं ‘नाट्यकला’ एषः पाठ्यक्रमः उच्चतर-माध्यमिकस्तरस्य कृते विहितः अस्ति। अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनसामग्री भवतः समक्षं प्रस्तुत्य अहं अत्यन्तं प्रसन्नः अनुभवामि। विद्वान् मतम् अनुभवान् च आधारीकृत्य नाटकस्य फलं रसः एव। सुखं रसमात्ररूपं भवति। सर्वप्राणिनां सर्वं कार्यं सुखेन सम्पन्नं भवेत् इति प्रबलः कामः।

अस्य नूतनस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यं भवतः मनसि देशसंस्कृतेः प्रति गौरवस्य भावः विकसितुं, प्राचीनभारतीयज्ञानं, धनं, वैज्ञानिकभावना, सर्वेषां मानवानाम् प्रति कृतज्ञता च प्रवर्तयितुं, लोके कुलभावनायाः गर्वेण प्रचारं कर्तुं शक्नुवन्, अस्माकं देशस्य नाट्यपरम्परां सामान्यजनानाम् कृते सुलभं कर्तुं, भारतीयनाट्यकारानाम् तेषां कृतीनां च प्रति सम्मानस्य भावः विकसितुं, नाटकस्य विविधतत्त्वानां विकासाय। मुख्य उद्देश्यं भवति यत् शिक्षार्थीनः कथा, कथानक, पात्राणि, रसः, अभिनयः, नाट्यः, रंगमंचसज्जा, नाट्यनिष्पादनार्थं मञ्चव्यवस्थापनम्, प्रकाश-ध्वनिप्रभावाः इत्यादिभिः परिचिताः भवन्ति।

शिक्षिकाः पाठं सम्यक् पठन्तु, पाठे पृष्ठानां प्रश्नानाम् उत्तराणि चिन्तयन्तु, अन्ते दत्तप्रश्नानां उत्तराणि पश्यन्तु, तानि उत्तराणि स्वस्य उत्तरैः सह तुलनां कुर्वन्तु। प्रत्येकस्मिन् पत्रे प्रदत्ते रिक्तस्थाने टिप्पण्याः करणीयाः। पाठस्य अन्ते दत्तप्रश्नानां उत्तराणि सज्जीकृत्य परीक्षायाः सज्जतां कुर्वन्तु। यदि अध्ययनकाले शिक्षार्थी-किमपि कष्टं अनुभवन्ति तर्हि ते कदापि अध्ययनकेन्द्रं गत्वा समस्यायाः समाधानं कर्तुं शक्नुवन्ति। कस्यापि समाधानार्थं शिक्षकस्य समीपं गच्छन्तु अथवा पत्रद्वारा राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थायाः सम्पर्कं कुर्वन्तु। जालपुटे अपि सम्पर्कसूचना अस्ति। जालपुटं www-nios-ac-in इति अस्ति।

अहं कामये यत् एषः विषयः भवतः ज्ञानं वर्धयति, परीक्षासु सफलतां प्राप्तुं साहाय्यं करोति, विषये भवतः रुचिं वर्धयति, भवतः स्वप्नानि च पूर्णं करोति।

ॐ असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्मा अमृतं गमय।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

भवत्कल्याणकामी

पाठ्यक्रम-समन्वयकः
राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संस्थानम् , नोएडा, उत्तरप्रदेशः

अध्ययनविधि:

अभिनन्दनम् ! भवता स्वशिक्षकत्वस्य आव्हानं स्वीकृतम्। एनआईओएस प्रत्येकं पदे भवद्भिः सह अस्ति तथा च विशेषज्ञदलस्य साहाय्येन सामग्रीं विकसितवती अस्ति। अत्र स्वतन्त्रशिक्षणस्य समर्थनं कृत्वा एकं प्रारूपं अनुसृतं कृतम् अस्ति। यदि भवन्तः दत्तनिर्देशान् अनुसरन्ति तर्हि भवन्तः सामग्रीतः उत्तमं ज्ञानं प्राप्तुं शक्नुवन्ति। पाठेषु प्रयुक्तानि प्रासंगिकचिह्नानि भवतः मार्गदर्शनं करिष्यन्ति। एतानि चिह्नानि भवतः सुविधायै अधः व्याख्यातानि सन्ति।

शीर्षकम् : अन्तः विद्यमानस्य विषयवस्तुनः स्पष्टं सूचनं दास्यति।

परिचयः : एतेन भवन्तः पूर्वेण सह-सम्बद्धं पाठस्य परिचयं प्राप्नुयुः।

शिक्षणपरिणामाः : एतानि वचनानि सन्ति येषु पाठात् भवता किं किं शिक्षितम् अपेक्षितम् इति व्याख्यायते। शिक्षणपरिणामान् पठित्वा किं ज्ञातं इति परीक्षितुम् अपि समर्थाः भवन्ति।

टिप्पणयः : प्रत्येकपृष्ठे पार्श्वतः रिक्तस्थानम् अस्ति, यत्र भवन्तः महत्त्वपूर्णविन्दवः लिखितुं टिप्पणीं कर्तुं वा शक्नुवन्ति।

पाठगतप्रश्नाः : प्रत्येकस्य खण्डस्य अनन्तरं लघु उत्तरात्मकाः स्वपरीक्षणप्रश्नाः पृष्ठाः भवन्ति, येषां उत्तराणि पाठस्य अन्ते दत्तानि सन्ति। एते भवतः प्रगतिपरीक्षणे सहायकाः भविष्यन्ति। तान् समाधाय सफलसमापनेन भवन्तः निर्णयं कर्तुं शक्नुवन्ति यत् अग्रे गन्तुं पुनरपि शिक्षितुं वा।

भवता किं ज्ञातम् : एषः पाठस्य मुख्यविषयाणां सारांशः अस्ति। सः पुनः संक्षेपणं पुनरीक्षणं च कर्तुं साहाय्यं करिष्यति। तस्मिन् अपि स्वकीयानि विन्दूनि योजयितुं भवतः स्वागतम्।

पाठांतप्रश्नाः : एते दीर्घाः लघुप्रश्नाः सन्ति ये सम्पूर्णविषयस्य स्पष्टबोधाय अभ्यासस्य अवसरं प्रददति।

किं भवन्तः जानन्ति : अस्मिन् अतिरिक्तसूचनाः प्राप्यन्ते। तस्य विषये अवश्यमेव ध्यानं दातव्यम्। मूल्याङ्कनार्थं न, अपितु भवतः सामान्यज्ञानस्य उन्नयनार्थं एव।

उत्तराणि : एतेन भवन्तः पाठगत प्रश्नानां उत्तराणिः कियत् सम्यक् दत्तवन्तः इति ज्ञातुं साहाय्यं करिष्यन्ति।

जालपुटकूटम् : www.nios.ac.in एतेषु जालपुटेषु विस्तारितं शिक्षणं प्राप्यते। सामग्रीयां आवश्यकताः सूचनाः समाविष्टाः सन्ति, अधिकसूचनार्थं भवान् एतानि सन्दर्भयितुं शक्नोति।

पाठ्यक्रम

नाट्यकला

माड्यूल-1 नाट्यकलाया परिचयम्

1. भारतस्य नाट्यपरम्परा : परिचयः इतिहासः च
2. नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः
3. नाट्य अन्य कलाः च
4. नाट्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्

माड्यूल-2 नाट्यांगा

5. कथानकस्य परिचयः
6. चरित्रनियोजनम्
7. अभिनयस्य परिचयः

माड्यूल-3 रसविमर्शम्

8. रसस्य अवधारणा
9. रससूत्रस्य परिचयः सहृदयस्य अवधारणा च

माड्यूल-4 भारतीयनाटकानां परिचयम्

10. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
11. मृच्छकटिकम्
12. ध्रुवस्वामिनी
13. प्रबोधचन्द्रोदयम्

माड्यूल-5 रंगञ्चः तकनीकः अभिकल्पना च

14. रंगमञ्चः परिचयः प्रकाराः च
15. रंगसंगीतम्
16. नवरस साधना
17. मुद्राभिनयः मुखाभिनयः च

माड्यूल-6 लोकनाट्यस्य रूपं प्रकाराः च

18. भारतस्य प्रमुखाः लोकनाट्यानि लोकनृत्यानि च
19. लोकनाट्यशास्त्रे संगीतस्य भूमिका

प्रायोगिक पक्ष

माड्यूल-7 अभिनयस्य प्रकाराः प्रायोगिकपक्षः

1. आंगिकाभिनयम्
2. वाचिकाभिनयः
3. आहार्यभिनयः
4. सात्विकाभिनय-चित्राभिनयष्टच

माड्यूल-8 नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः

5. रंगमञ्चतकनिकस्य परिचयम्
6. मुद्राराक्षसम्

पाठ्यक्रम

क्र. सं.	विषय सूची	पृष्ठ संख्या
माड्यूल-1 नाट्यकलाया परिचयम्		
1.	भारतस्य नाट्यपरम्परा : परिचयः इतिहासः च	01-24
2.	नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः	25-56
3.	नाट्य अन्य कलाः च	57-72
4.	नाट्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्	73-86
माड्यूल-2 नाट्यांगा		
5.	कथानकस्य परिचयः	87-100
6.	चरित्रनियोजनम्	101-112
7.	अभिनयस्य परिचयः	113-130
माड्यूल-3 रसविमर्शम्		
8.	रसस्य अवधारणा	131-152
9.	रससूत्रस्य परिचयः सहृदयस्य अवधारणा च	153-172
माड्यूल-4 भारतीयनाटकानां परिचयम्		
10.	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	173-184
11.	मृच्छकटिकम्	185-196
12.	ध्रुवस्वामिनी	197-208
13.	प्रबोधचन्द्रोदयम्	209-220
माड्यूल-5 रंगञ्चः तकनीकः अभिकल्पना च		
14.	रंगमञ्चः परिचयः प्रकाराः च	221-242
15.	रंगसंगीतम्	243-258
16.	नवरस साधना	259-268
17.	मुद्राभिनयः मुखाभिनयः च	269-382
माड्यूल-6 लोकनाट्यस्य रूपं प्रकाराः च		
18.	भारतस्य प्रमुखाः लोकनाट्यानि लोकनृत्यानि च	283-300
19.	लोकनाट्यशास्त्रे संगीतस्य भूमिका	301-314
●	पाठ्यचर्या	i-viii

टिप्पणी: पाठ्यक्रम को दो भागों में विभाजित किया गया है-

- i अनुशिक्षक अंकित मूल्यांकन पत्र (टीएमए) के लिए पाठ
- ii सार्वजनिक परीक्षा के प्रश्नपत्र हेतु पाठ

राष्ट्रीय-मुक्त-विद्यालयी-शिक्षा-संथानम्

विषय- नाट्यकला (385)

पाठ्यक्रम विभाजनम्-नाट्यकला (385) उच्चतर माध्यमिक स्तरः

कुल पाठ - 19

मॉड्यूलः गृहीताः कुल अंक-60	शिक्षक-अंकित-मूल्यांकन-पत्रम् (TMA)	सार्वजनिक परीक्षा (Public Examination)	
	(कुल पाठ-7)	वस्तुनिष्ठ 50% (कुल पाठ-6)	विषयनिष्ठ 50% (कुल पाठ-6)
1. नाट्यकलाया परिचयम् (अंक-12)	1. भारतस्य नाट्यपरम्परा : परिचयः इतिहासः च 2. नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः	3. नाट्य अन्य कलाः च	4. नाट्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्
2. नाट्यांगा (अंक-10)	5. कथानकस्य परिचयः	6. चरित्रनियोजनम्	7. अभिनयस्य परिचयः
3. रसविमर्शम् (अंक-8)	-	8. रसस्य अवधारणा	9. रससूत्रस्य परिचयः सहृदयस्य अवधारणा च
4. भारतीयनाटकानां परिचयम् (अंक-12)	12. ध्रुवस्वामिनी 13. प्रबोधचन्द्रोदयम्	10. अभिज्ञानशाकुन्तलम्	11. मृच्छकटिकम्
5. रंगञ्चः तकनीकः अभिकल्पना च (अंक-12)	14. रंगमञ्चः परिचयः प्रकाराः च 17. मुद्राभिनयः मुखाभिनयः च	15. रंगसंगीतम्	16. नवरस साधना
6. लोकनाट्यस्य रूपं प्रकाराः च (अंक-6)	-	18. भारतस्य प्रमुखाः लोकनाट्यानि लोकनृत्यानि च	19. लोकनाट्यशास्त्रे संगीतस्य भूमिका

मॉड्यूल	सार्वजनिक परीक्षा (प्रायोगिक पक्ष)	कुल अंक-40
7. अभिनयस्य प्रकाराः प्रायोगिकपक्षः	1. आंगिकाभिनयम् 2. वाचिकाभिनयः 3. आहार्यभिनयः 4. सात्विकाभिनय-चित्राभिनयश्च	25
8. नाट्यस्य प्रायोगिकपक्षः	5. रंगमंचतकनिकस्य परिचयम् 6. मुद्राराक्षसम्	15

माड्यूल-1

नाट्यकलाया परिचयम्

अस्मिन् सोपाने नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः अपि प्रस्तुतः भविष्यति, येन शिक्षिकाः भारतीयनाट्यपरम्परायाः इतिहासस्य च विषये अवगताः भविष्यन्ति। तदतिरिक्तं नाटकस्य अन्यकलाभिः सह सम्बन्धः इति विषयः अपि रेखांकितः अस्ति । एतदतिरिक्तं नाटकस्य सौन्दर्यशास्त्रं, नाट्यप्रयोजनं, चतुर्विधं अभिनयम् इत्यादिषु बिन्दुषु अपि बलं दत्तम् अस्ति ।

1. भारतस्य नाट्यपरम्परा : परिचयः इतिहासः च
2. नाट्यशास्त्रस्य संक्षिप्तपरिचयः
3. नाट्य अन्य कलाः च
4. नाट्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम्